

«Україна повинна не лише перемогти в цій війні, а назавжди витравити «чужого» в нашій культурі»

Ці нариси з'явилися після початку повномасштабного російського вторгнення в Україну на фейсбучній сторінці Наталії Старченко.

В них відома українська історикня по-новому осмислює питання взаємодії української та російської культур, щодо яких у свідомості більшості навіть освічених українців існували стереотипи, які створювалися багато десятиліть і навіть століть.

Наталія Старченко
доктор істор. наук,
ст. наук. співроб.
Інституту української
археографії та джерелознавства
ім. М.С. Грушевського
НАН України,
м. Київ

Російські інтелектуали й Україна

Російський релігійний мислитель **Георгій Федотов** у 1929 році на еміграції написав статтю «Будет ли существовать Россия? (Чи буде існувати Росія?)». Непокоячись, що назва «Росія» на означення всієї території колишньої Російської імперії зникла, він зазначає: «Росія – не нація, а цілий світ. Не досягнувши свого покликання, наднаціонального, материкового, вона загине як Росія». У статті знайдемо і про цивілізаторську місію «загальнолюдської» російської культури щодо різних народців, і про невдячність цих «всиновлених» сиріток.

Одна біда – ця виразниця «єдиної великої культури» на літературній мапі представлена дуже бідно, на відміну від околиць, особливо українських. І от саме в українців («малоросів»), як вважає Федотов, існує пряма ненависть до «великоросів», що є найбільшчим питанням для Росії. Україні доведеться вибирати між Польщею, з якою її поєднують вікові історичні зв'язки (я би розширила поняття Польщі до Європи – **Н.С.**), і Росією. І сюди ж дуже доречно авторське спостереження: «...якщо народи Росії навчатимуться не в Москві, не в Петербурзі, а в Парижі й у Берліні, тоді вони не залишаться з нами».

А щоб Україна не вибрала Європу, Федотов розробляє цілу програму гібридної війни з Україною, аби її втримати в зоні російського впливу. І тут знову зустрічаємося з цим екзистенційним питанням – від вибору України залежить «саме буття Росії»:

«Завдання це для нас формулюється так: не лише утримати Україну в тілі Росії, а й умістити українську культуру в культуру російську. Ми присутні при бурхливому та надзвичайно небезпечному для нас процесі: зародженні нової української національної свідомості, по суті нової нації. Вона ще не народилася остаточно, і її доля ще не визначена. Вбити її неможливо, але можна працювати над тим, щоб її самосвідомість утверджувала себе як особливу форму російської самосвідомості. Південно-російське (малоруське) плем'я було першим творцем російської держави, заклало основи нашої національної культури і себе самого завжди іменувало російським «руським» (до кінця XIX століття). Його доля багато в чому залежить від того, чи ми (тобто великороси) усвідомлюватимемо його близькість або відштовхуватимемося від нього як від «чужого». У цьому випадку ми неминуче його втратимо.

Ми повинні визнати і невпинно відчувати «своїми» не лише київські літописи та мозаїки київських церков, а й українське бароко, яке так прищепилося в Москві, та й київську Академію, що виховала російську Церкву, а також **Шевченка** за те, що має багато спільного з **Гоголем**, і українську пісню, молодшу сестру пісні великоросійської. Це завдання – дати притулок малоруським традиціям у загальноросійській культурі

– насамперед випадає на частку південноруських уродженців, які зберегли вірність Росії та любов до України».

А тепер пригадаймо всі ці ідеї спільного культурного простору, плачі з приводу декомунізації, розмови про культуру та науку поза політикою, поїздки до Москви після 2014 року, проект меморіалу «Бабин яр» за «запоребриківські» гроші та багато іншого. Оце все і була судомна спроба Росії руками «південноруських жителів» утримати Україну в своєму «тілі».

Адже якщо війняти Україну з «російського тіла» – виявиться дірка, народ «іхтамнет» з фрагментарною історією й культурою. То ж, як зауважив у своїй статті Георгій Федотов, «без подвигу Росію нам не врятувати». Війна на знищення України – це «подвиг» російської культури, яка може існувати, лише вийшовши душу іншого та привласнивши його дім. Тому Україна повинна не лише перемогти в цій війні, а назавжди витравити «чужого» в нашій культурі, розпізнавши та ідентифікувавши його в нашому погляді на минуле та в культурі в найширшому розумінні.

PS. «Чужий» – це культове кіно про хрень, яка поселяється в тілі людини і нищить її, аби далі існувати як інший вид, запрограмований на те, щоб зайняти місце людства.

Про пам'ятники Пушкіну і не тільки

На розмови про те, чим заважають пам'ятники **Пушкіну** в Україні, я відповідаю так: Пушкін і толстоевські в топоніміці українських міст і сіл – це тавро власника на тілі об'єкта привласнення. Пушкін з'явився в символічному просторі України не тому, що він поет №1 у світі, а через колоніальний статус України. Обраний в Росії поетом №1, Пушкін разом із іншими символами російської культури мав промаркувати підкорену територію, створити простір спільної історії.

«Всіма сими парадоксами й натяганнями, повторюваними так довго, що їм починали справді вірити ті, котрі їх повторювали, замазувано, масковано, заслонювано ту велику історичну, культурну, психологічну, всяку, яку хочете, межу, яка від віків розділяла Україну від Московщини, український наріз від московського. Не добачати її могли тільки люди в шорах, засліплені й оглушені тими фальшивими, століттями повторюваними фразами. Реальні

Український культурний фонд:
«Відтепер чи не усі руйнації, які російська армія нанесла культурній спадщині України, можна буде переглянути в режимі реального часу»
<https://uaculture.org/culture-loss/>.

факти на кождім кроці говорили про глибоку антитезу цих двох близьких по крові, а відмінних духом народів, і, мабуть, аж нинішнє «велике потрясіння», сей кривавий напад большевиків на «хохлів» і огонь руїни знищить ті шори, ті пов'язки, котрі лежали на очах українських громадян і не давали їм орієнтуватись в реальних фактах, – писав у березні 1918 року в своїй роботі «На порозі нової України» **Михайло Грушевський**.

Через сто років потому, відстоюючи своє існування у війні з Росією, яка розпочала війну на знищення українців, ми продовжуємо розумування про «культура не винна» та великого Пушкіна як частину «нашої» історії. Так, у рабовласника і раба, колонізатора і колонізованого, гвалтівника і жертви теж, як це не жахливо казати, є спільна історія, тільки ця історія кардинально різна. Незалежно від літературних якостей спадку «пушкіних» чи хочемо ми увічнювати свою колективну травму в постаті представника народу вбивць і гвалтівників?

Місце такої «спільної» історії – в музеї з відповідними коментарями, а про імперськість пушкіних, бродських і толстоевських має бути кілька спеціальних уроків для старшокласників, щоб пам'ятали і вмili відповідно реагувати на слова про «велику російську культуру, яка не винна». Щоб вмili впізнати путінське «без України не буде Росії» та слова «фюрера» про те, що Росія воює в Україні за свою ідентичність, в пушкінському: «Кто устоит в неравном споре: // Кичливый лях, иль верный росс? // Славянские ль ручьи сольются в русском море? // Оно ль иссякнет? Вот вопрос». Щоб запам'ятали, як крутило від лютої ненависті до українців російського поета **Бродського**, який і великого Пушкіна згадав, бо як же рабам-українцям без нього:

**Скажем им, звонкой матерью паузы метя строго:
Скатертью вам, хохлы, и рушником дорога.
Ступайте от нас в жупане, не говоря – в мундире,
По адресу на три буквы, на стороны все четыре.
Пусть теперь в мазанке хором гансы
С лягами ставят вас на четыре кости, поганцы. [...]**

**С Богом, орлы и казаки, гетьманы, вертуханы,
Только когда придет и вам помирать, бугаи,
Будете вы хрипеть, царапая край матраса,
Строчки из Александра, а не брехню Тараса.**

І наостанок – ще трохи з Грушевського, таке актуальне, ніби й не пройшло ста років: «Українське громадянство виробляє у себе сей ганебний тип «самовідреченого» служальця, хама московського, який не тільки служить до самозабуття, готовий віддати всяку національну позицію, всякий національний інтерес московській політиці, але й підводить під се ідеологічні підстави» [...] Доказують, що російська культура так глибоко ввійшла в українське життя, в українську плоть і кров, що **Тургенев** і **Пушкін** для українця являються такими ж близькими, національними письменниками, як **Шевченко**. І російська літературна мова українцям ближча, ніж «видумана українська».

Отож, якщо не хочемо, щоб через певну кількість років повторилася історія (на кардинальну зміну якої Грушевський сподівався у 1918 році, а вона натомість повторилася для українців Голодомором, Сандармохом, Бучею, Бородянкою і багатьма зруйнованими містами й селами та тисячами закатованих і вбитих українців), мусимо собі

сказати: «Повний розрив із московією. Повна деколонізація і декомунізація, або Буча повториться в житті наших нащадків».

Як навчали любити Пушкіна

За часів пізнього просвітництва та романтизму вважалося, що всі великі державні народи з їх цивілізаторською місією – це носії великих культур, які творять об'єднаний каркас для решти «малих» народів, начебто неспроможних до власного націєтворення.

«Федералізм і забобони говорять бретонською, еміграція і ненависть до республіки мовлять по-німецькому, контрреволюція говорить італійською, фанатизм по-баскськи. Маємо знищити ті небезпечні засоби підступу [...] Мова вільного народу має бути одна для всіх», – звертався в січні 1794 року до Конвенту **Бертран Барер де В'єзак**, відомий політик часів Першої французької революції. Аби запобігти зраді й підступам тих, хто не говорив мовою Революції, депутат пропонував навчати їх французької примусово. Стрімке народження державного націоналізму потребувало відповідної імперської ідеології, що мала забезпечити переплавку етнічно неоднорідних мешканців імперій в народ однієї мови й однієї культури. Натомість брак добре розробленої, спільної для всіх народів імперії, історії та культури прирікав державні зусилля на поразку.

Головна ідеологічна тріада Російської імперії «**православие–самодержавне–народность**», як і багато іншого, була імітацією (цього разу німецькою). Врешті, вона представляла собою лише пародію на гасло французької революції «**Свобода, рівність, братство**». Головний жандарм Європи, відтак, окрім багнетів і гармат, не мав нічого напихвати, що можна було би протиставити європейській культурі з її **Данте, Шекспіром і Шіллером**. Як розумієте, товар, пропонуваний «німою й дикою» Росією, культурно пустою, якою вона поставала на європейському тлі, був нерелевантним. Це, власне, розуміли і в самій Росії. Тому промова **Фьодора Достоєвського** у 1880 році на відкритті пам'ятника Пушкіну в Москві перетвориться у своєрідну російську пропозицію на експорт, той голос, який мав би промовляти до інших народів поза часом. Власне, за цим лекалом згодом на товар перетвориться і сам Достоєвський, один із виразників «загадкової російської душі». Водночас цей продукт був украй необхідний і самій Російській імперії.

Я зупинюся на кількох фрагментах промови Достоєвського, що, як на мене, резонують із сучасністю та дозволяють краще зрозуміти природу російського світосприйняття та російських цінностей. Адже, як для Достоєвського, важливо було не лише вловити сутність творчості Пушкіна, а й через нього витягти на світ Божий особливе призначення російського народу як месії:

«У європейських літературах були величезні величини художні генії – **Шекспір, Сервантес, Шіллер**. Але вкажіть хоч на одного з цих великих геніїв, який мав би таку здатність всесвітнього шанування, як наш Пушкін. І ця здатність – найголовнішу здатність нашої національності – він поділяє з народом нашим, і тим, найголовніше, він і є народний поет. [...] Бо що таке сила духу російської народності як не прагнення її у кінцевих цілях своїх до всесвітності і вселюдства?». От ця думка про «всеевропейське і всесвітнє» призначення «руської людини» проходить через увесь текст

та коментується у безлічі варіацій, як, скажімо: «*Стати справжнім російським, стати цілком російським, можливо, і значить тільки (зрештою, це підкресліть) стати братом усіх людей, надлюдиною, якщо хочете*». Звичайно, у російської людини, за Достоєвським, достатньо причин для ворожого налаштування до європейців, але всупереч обставинам, росіянам «явлено» через слово Пушкіна бути творцями «загальнолюдського об'єднання всіх племен великого арійського роду».

На прикладі пушкінських текстів Достоєвський характеризує російську людину як таку, що прагне визволитися від зовнішніх обставин, оглядаючись на правду в інших землях з їх «твердим історичним ладом» та усталеним громадянським життям. А насправді, вигукує промовець, правда в ньому самому, себто не в правилах і цінностях, що виробляються і розділяються спільнотою, а в індивідуальному: «тварь ли я дражащая или право имею».

То ж, зауважує Достоєвський, для росіянина якщо щось «ледь не по ньому, він зло розтерзає і стратить за свою образу або [...] сам заволає [...] до закону, що терзає і карає, і покличе його, аби тільки помещена була особиста образа його». Європа така ж дорога для росіянина, як і його власна земля. Адже «російській людині необхідно всесвітнє щастя, щоб заспокоїтися: на менше вона не погодиться». Звичайно, як зауважує Достоєвський, поки що це прагнення всесвітнього щастя втілюється лише в теорії. Утім нам добре відомо, що практика тривалістю в більш ніж століття вже стояла на порозі.

Фьодору Достоєвському вдалося геніально вловити потребу часу, намацавши той ґрунт, що надовго забезпечить нове життя для «народного поета і пророка». Водночас він запропонував центральну ідею для єдиного культурного простору в імперії, що перетворювалася на російську національну державу.

Олександр Л. Блок (батько відомого поета) вторувати ме у 1884 році Достоєвському, процитувавши його фразу про крайню потребу для російської людини всесвітнього щастя. Власне, зауважить він, це природний наслідок формування «мислячою Росією унікальної “вселюдської цивілізації”/культури». То нічого, твердив Достоєвський, що Росія злиденна й груба, справа не в науці й економіці, а в серці. Прагнення народу до «загальнолюдсько-братерського єднання» й оприявнив у своїй геніальності Пушкін.

З легкої руки Достоєвського та його наступників сторіччя з дня народження Пушкіна 1899 року стало умовною датою появи не просто геніального російського поета, а російського поета-пророка, виразника національного духу. Пушкін-пророк своєю творчістю, що містила «вселюдськість», претендував на світове значення, а водночас цим він виявився потрібним не лише імперії **Романових**, а й російській революції. **Анатолій Луначарський** у 1922 році в своїй промові підкреслював важливість святкування річниць Пушкіна, цього російського «прабатька Адама», чю роль можна порівняти з **Данте** і **Петраркою** в Італії, а чи **Шіллером** і **Гете** в Німеччині. Пророцтво Достоєвського про велике призначення Росії справдилося; Пушкін своїм словом утверджував/творив націю, її мову й служіння. А водночас творчість пророка містила «емоційно-ідейний зміст загальнолюдського значення».

До апофеозу втілення ідеї Пушкіна-пророка, втім, дійшло лише в 1930-і, цілком можливо, не без впливу великого святкування ювілею Гете в 1932 році.

Відзначення 100-ліття з дня смерті Пушкіна готувалося кілька років з розмахом сталінського монументалізму. 10 лютого 1937 року до пам'ятника Пушкіну в Москві попрямувала 25-тисячна колона, що мало продемонструвати об'єднання радянських людей навколо особи поета. Урочисте засідання за участі **Сталіна** і членів Політбюро відбулося у Великому театрі з патетичними промовами та концертною частиною. Трансляцію цього дійства слухали по радіо мільйони радянських людей. Окремо був організований вечір для всіх московських старшокласників у розкішному Колонному залі. Величезний розмах пушкінських заходів – лекцій, виставок, концертів, вистав, видання книжок – мав утвердити тісний зв'язок радянського народу з мертвим, а водночас вічно живим героєм, виразником російського народного духу, вчителем і наставником. Вияв любові до Пушкіна означав любов до героїчного минулого свого народу та гордість від успіхів соціалістичного будівництва й розвитку соціалістичної культури.

Канонізація Пушкіна як національного російського пророка, що по суті відбулася між 1899 і 1937 роками, йшла паралельно з поворотом більшовицької влади до російськоцентричного офіційного націоналізму. 1937 рік поставив крапку в хай відносній рівності народів Радянського Союзу. Культ Пушкіна як російського поета всього радянського народу мав працювати на творення гомогенної культури на російському фундаменті.

Пушкінський ювілей суттєво позначився на шкільних програмах з мови й літератури, в яких від першого класу й до останнього чільне місце зайняв поет-пророк. «*Проведення ювілею Пушкіна на Україні повинно забезпечити піднесення знань з російської мови та літератури*», – звучало в наказі наркома освіти. «Великий російський народ» стає елементом сталінської пропаганди. Повертаються до життя старі герої – **Александр Невський, Іван Грозний, Пётр I, Александр Суворов** та інші постаті героїчного пантеону царської Росії – утверджуючи тяглість радянських традицій. Власне тут я відішлю бажаючих дізнатися глибше до монографій **Jonathan Brooks Platt** «Greetings, Pushkin Stalinist Cultural Politics and the Russian National Bard» та **Сергія Єкельчика** «Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві».

Натомість, наближаючись до завершення свого тексту, поставлю запитання, яке мене не полишає: чи був би в каноні українського читача Пушкін, якби нас не «навчили» його любити? (Про те, як радянська ідеологічна машина вчила «любити» й «правильно» висловлювати свої емоції – інша книжка Сергія Єкельчика «Повсякденний сталінізм: Київ та кияни після Великої війни»).

І врешті, якщо прибрати зі шкільної програми розмови про всесвітнє значення Пушкіна, то залишиться лише великий поет (можливо) однієї з багатьох літератур світу. Утім меседжі російської літератури, засвоєні росіянами безпосередньо чи через адаптацію їх масовою культурою та пропагандою, легітимізують знищення інших народів заради їхньої величі. Ось лише маленький приклад Росії без кордонів з творчості російського поета **Фьодора Тютчева**, написаний не без впливу Пушкіна у 1848–1849 рр.:

**Москва и град Петров, и Константинов град —
Вот царства Русского заветные столицы...
Но где предел ему? и где его границы —
На север, на восток, на юг и на закат?
Грядущим временам судьбы их обличат...**

**Семь внутренних морей и семь великих рек...
От Нила до Невы, от Эльбы до Китая,
От Волги по Евфрат, от Ганга до Дуная...
Вот царство Русское... и не прейдет вовек,
Как то провидел Дух и Даниил предрек.**

На закінчення свого короткого екскурсу в Пушкінську рецепцію наведу епізод із великої й цікавої української пушкініани – резолюцію Петербурзького цензорного комітету на книжку «Українські переклади з Пушкіна» 1899 (ювілейного) року: «*Хоча по суті в ній не полягає чогось протицензурного, але, керуючись високим наказом від 18/30 травня 1876 р. яким переклади на малоросійське нарідчя не допускаються, цензор не визнає можливим дозволити цей рукопис до друку*». Ті ж причини у тому ж році поховали й «Казку про рибалку та рибку» у перекладі **Сластіна**. Про ці та інші сторінки української пушкініани писав неокласик **Павло Филипович** у своїй передмові до видання перекладів Пушкіна 1927 року, здійснених **Миколою Зеровим, Максимом Рильським, Миколою Вороним** та кількома іншими провідними поетами тієї доби.

Я виховувалася на російській літературі, альтернативи якій врешті в часи мого дитинства було небагато. Я маю до Пушкіна особистий сантимент – прямо таки хрестоматійно-пропагандистський образ в пам'яті: мама читає мені – першокласниці – його казки, щоб я не нудилася, виводячи літерки. Пізніше я сама багато читала великого поета й про великого поета. Однак, очевидно, він не був моєю емоційно забарвленою «історією» й моєю «пам'яттю», бо окрім спогаду, пов'язаного радше з мамою, аніж із Пушкіним, мене нічого з ним не пов'язує. І не лише війна тому причина.

Ні, з Пушкіним як збірним образом мене таки пов'язує болуче й дуже емоційне відчуття, що топографія українських міст – це палімпсест, де в основі – зачищена українська культура. Її розстрілювали та ув'язнювали за кілька років до гучного ювілею Пушкіна, однак є якийсь страшний символізм у тому, що через вісім місяців по канонізації поета-пророка пролунають постріли в Сандармосі, викосивши ціле покоління творців українського Слова. За гіркою іронією долі серед них виявиться й блискучий **Микола Зеров**, чий переклад Пушкінського «Бориса Годунова» у двохтомнику 1937 року вийшов під чужим іменем (перекладач на момент друку вже сидів на Соловках). Там же загинув і Павло Филипович, автор передмови до українських перекладів Пушкіна 1927-го року.

Українській культурі, що яскраво спалахнула в 1920-і, не судилося відбутися так, як вона могла б. Згори по її тілу напишуть імена Пушкіна й Толстого, навчаючи українських дітей любити їх як «своїх». І насправді я не знаю, який захисний механізм беріг нас від цієї підміни, яка суміш крові, пам'яті, етичного вибору слабшої сторони та потреби в справедливості спрацювала, аби ми постали як нація з геть іншим набором фундаментальних цінностей. Щоб зіцїлили в лещатах культури, чії поети легітимізували імперські амбіції свого народу – бути «всім» ціною буття Іншого.

Два світи – дві культури. Минуле наздоганяє

Повернемося до думки, яку висловив **Михайло Грушевський** у березні 1918 року в своїй роботі «На порозі нової України»:

«Всіма сими парадоксами й натяганнями, повторюваними так довго, що їм починали справді вірити ті, котрі їх повторювали, замазувано, масковано, заслонювано ту велику історичну, культурну, психологічну, всяку, яку хочете, межу, яка від віків розділила Україну від Московщини, український нарід від московського. [...] Реальні факти на кождім кроці говорили про глибоку антитезу сих двох близьких по крові, а відмінних духом народів».

Своїм «прозрінням» голова Центральної Ради зобов'язаний був трагічним подіям – нищенню Києва та жорстокій розправі більшовицьких військ під орудою генерала **Муравйова** з «хохлами». Лише у вогні свого дому, як зізнавався Грушевський, згоріли й усі його сантименти щодо Московії. Повний, тотальний розрив із нею – ось нагальне завдання для українців, проголошене Грушевським.

Свій гранднатив «Історія України-Руси» великий історик натомість вибудував на центральному протистоянні пригноблених українців (народних мас) і гнобителів поляків, яке нібито й складало нерв української історії. Росія ж радше була посередником у цьому великому протистоянні. Задумаємося: а де і за яких обставин сформувалася та українська культура, що забезпечила антитезу «відмінних духом народів» – російського та українського? Та культура підкореного народу, яку так і не вдалося перемолоти Російській імперії з її державними ресурсами?

На думку блискучого знавця ранньомодерної Європи **Пітера Берка**, європейські нації зобов'язані своїм постанням не лише появі націоналізму та низці супутніх йому обставин рубежа XVIII і XIX століття, а й значно ранішій даті. Інший злам – XV і XVI ст. – був часом творення ранньомодерних націй тодішньої Європи. Саме в період між 1569 роком і серединою XVII століття фіксуються й виразні ознаки творення концепції руського/українського народу в Речі Посполитій. Ця концепція спиралася на уявлення про свою Руську землю (частину сучасної мапи України), своє питоме право та договір, який поєднав руський народ з польським і литовським «як рівний з рівними». Саме у цей час руські книжники «пригадають» своє давньоруське минуле, а геральдисти та панегіристи оспівують чудову Роксоланію та виведуть руських володарів-князів і шляхетські роди зі «своєї» давньої держави. Співмешканці українців по державі – польські інтелектуали – визнають за сусідами їхнє давнє походження, наділивши шість українських воєводств (інколи додаючи до них і Люблінську землю) назвою «панства руські». Так було промарковано їхнє державницьке минуле («панство» ж бо й означало державу). Саме у цей час формується й унікальна для тодішньої Європи політична культура, співтворцями якої були українці. На кількох її елементах зупинюся детальніше.

Громадяни Речі Посполитої найбільшим своїм здобутком уважали право обирати собі короля. «Нам королі народжуються не в пелюшках, але у вільних серцях і наших голосах. Тих володарями собі обираємо, кого хочемо, а не тих, кого мусимо», – скаже в 1632 році **Якуб Собеський**,

батько майбутнього короля **Яна III**. Свої стосунки з володарем шляхта регулювала договором, дотримуватися якого обранець обіцяв під присягою. «Не присягнеш – не будеш королювати», – це гасло вперше прозвучало у 1573 році на адресу **Генріха Валуа**, який був неабияк розлючений запропонованими йому умовами. Гасло добре засвоють усі наступні володарі. А на сторожі королівського слова, даного перед Богом, стоятиме право шляхти на дотримання договору, який надумає порушити договір. **Лев Сапега** у передмові до III Литовського статуту напише: «Наша вольність полягає в тому, що маємо у себе короля, який панує згідно з нашими правами, а не зі своєю волею».

Шляхта уважала право «володарем і над усіма громадянами, і над королем». Саме право було сувереном, а король лише його охоронцем і частково інтерпретатором (але за участі шляхетського загалу). Тож громадяни пильно стежили, аби король бував не розширив своїх повноважень за рахунок «свобод» спільноти. Мотив небезпеки, яку таїть абсолютне панування, особливо гостро звучав під час безкоролів'їв та політичних конфліктів. Права, які шляхтою вироблялися у такі кризові часи, мали стати запобіжником для монаршої сваволі. Як підкреслював автор середини XVI століття **Анджей Волян**, володар наказує не так, як хоче, а як йому велить право.

Примітно, що Військо Запорозьке, що почало вибудувати державу саме за зразком Речі Посполитої та руками її «вихованців», відштовхувалося від тих же політичних традицій. Недаремно договір війська з обраним гетьманом **Пилипом Орликом** назвуть «конституцією», як називалися сеймові постанови в Речі Посполитій. Договір містив і кілька пунктів, що обмежували владу гетьмана. Прочитую один із них – парафраз річпосполитського мислення про стосунки королів і політичного народу:

«Якщо у діях Ясновельможного гетьмана буде помічено щось несумісне з правами та вольностями, шкідливе та некорисне для Вітчизни, тоді Генеральна Старшина, полковники і генеральні радники будуть уповноважені вільними голосами чи приватно або, якщо виникне така необхідність, й публічно на раді висловити Його Вельможності докір щодо порушення прав та вольностей без осудження та найменшої образи високої реґиментарської честі. На ті докори Ясновельможний гетьман не має ображатися та мститися, а навпаки, намагатися виправити недолатності».

«Та республіка – ми, ми самі», – саме так Річ Посполиту як спільноту громадян окреслив шляхтич у 1573 році. Надалі цей вислів лунатиме в різних варіаціях на різних рівнях і за різних обставин. Бо так було охоплено сутність мислення громадян про свою державу. А тому «Річчю Посполитою» називала себе не лише шляхта окремих воєводств чи провінцій, а й міські громади. Адже адміністративні одиниці (воєводства і землі) передусім розумілися як корпорації вільних людей, наділених своїм правом.

Ці локальні спільноти могли прийняти для себе на сеймиках окремі правові норми, які вважали потрібними для забезпечення порядку. Єдина умова – пропозиції мали бути затверджені на сеймі у вигляді «конституцій» (ухвали). А для трьох українських воєводств (Київського, Волинського та Брацлавського) Люблінськими привілеями (1569 року) гарантувалося: ніхто, окрім них самих, не може змінити їхнє право, ані король, ані сейм.

Річ Посполиту характеризували як змішану монархію – поєднання спільноти вільних людей на чолі з обраним королем, якого інколи характеризували як головного адміністратора. Себто король навіть жартома не міг сказати: «Держава – це я». А от громадяни – могли, ба й складала «річ посполиту» без короля у час між смертю володаря та вибором його наступника. Як писав один із тогочасних авторів: «Річ Посполита – не що інше, як люди, зібрані та поєднані одним правом задля спільних добра і користі». Таке розуміння держави породжувало й відповідальність кожного за всю спільноту: «Пам'ятай на Вітчизну свою, бо тобою вона стоїть». Висока риторика переплавлювалася у повсякденну шляхетську культуру. Так луцький шляхтич **Іван Красенський** у 1600 році перед лицем смерті просив опікунів витратити його маєтність на навчання синів, «аби потім гідними слугами Вітчизні могли зостати».

Чи не найважливішими своїми «правами і вольностями» шляхта уважала недоторканність особистості та свого майна. В Польському королівстві король **Владислав Ягайло** 1430 року зобов'язався нікого не ув'язнювати без ухвали суду (Єдлинський привілей). У 1447 році його син **Казимир**, на той час володар Великого князівства Литовського, видав для землевласників привілей на кшталт знаменитої англійської «Великої хартії вольностей». Він гарантував їм особисту недоторканність, невідчуження спадкових маєтків у їхніх власників, можливість передавати родинну нерухомість як синам, так і донькам. Дозволялося вільно виїздити з країни на навчання чи службу іншим володарям, окрім тих держав, з якими на момент виїзду велася війна. Далі ці привілеї лише розширювалися. Варто зауважити, що шляхта в Речі Посполитій була зобов'язана платити сталий податок на нерухомість та боронити Вітчизну на заклик короля. На додаткові податки, проте, монарх мав отримати згоду шляхти, а на військові операції за межами Речі Посполитої – шукати охочих за певну платню.

Цінувала шляхта й право висловлювати свою думку, зокрема й щодо особи короля, хоч образа «королівського маєстату» не схвалювалася. Згідно з II Литовським статутом (1566 р.) за образливі слова щодо володаря винуватець міг бути притягнутий до відповіді, однак кара за такий вчинок у відповідному параграфі не фігурувала. Це означало: немає права – нема і покарання. Володареві натомість нагадували – добрий правитель має бути милосердним до своїх підданих. Відповідно до III Литовського Статуту (1588 р.) за образу короля словом, якщо вона буде доведена в суді, шляхтич мав каратися шеститижневим ув'язненням. А водночас зазначалося, що цей термін – максимальний. Ба більше, король своєю ласкою міг його зменшити. До того ж у праві Польського королівства заочна обмова уважалася недостойною для шляхтича і до уваги зазвичай не бралася. А словесне зганьблення було тісно пов'язане з правом кожного висловлювати свою думку. Тож шляхта гостро виступала проти його обмеження: громадянин мав демонструвати повагу до короля вчинками, а не словами чи думкою.

У гучній справі про змову **братів Зборовських** вбити **Стефана Баторія**, яка розглядалася на сеймі у 1585 році, захисники обвинувачених публічно заявляли, що приватний лист не є доказом, бо не призначений для читання сторонніми особами. Що ж до слів, спрямованих на адресу короля – «плюгавих, бридких, образливих», то королю вони

не шкодять, як не шкодять Сонцю. До всього, славному володареві не годиться вдаватися до помсти, а королівський вирок за свою образу звучить як помста. Під час дебатів учасники сейму довго з'ясували, чи може король бути серед суддів, якщо йдеться про його власну справу. Тож на сеймі 1588 року була прийнята спеціальна конституція, згідно з якою король не мусив судити справи про образу його «маєстату».

На сеймі 1590-1591 років великий канцлер **Ян Замойський** публічно звинуватив **Сигізмунда III** у недотриманні слова, адже той не надав, як попередньо обіцяв, місця підканцлера приятелеві Замойського. «Як можна після цього вірити королю?», – заявляв канцлер. Сигізмунд на те відповів, що право призначати урядників у його владі, якою він ділитися не збирається. Тоді Замойський нагадав, що в Речі Посполитій обирають королів, а не тиранів. Сигізмунд образився, хоч частина присутніх розцінила слова канцлера як свободу слова. Після довгих умовлянь Замойський погодився вибачитися, однак із преамбулою, що робить це під тиском. А король відповів, що на прохання сенаторів вибачає, однак за умови, що подібне не повториться.

Що ж тим часом діялося у Московії?

Московський володар був самодержцем, що не підлягав жодним законам, тираном, як характеризували його в Речі Посполитій. У його власності знаходилася держава та його піддані, від убогого селянина до представника еліти. Всі мешканці Московської держави, а пізніше Російської імперії, уважалися «холопами государевими». Своєю присягою царю кожен із них зобов'язувався бути «вірним, добрим і слухняним рабом і підданим».

На початок XVIII ст. з юридичної мови взагалі зникає поняття «вільна людина», а його місце займає «втікач». Найтяжчий злочин – державна зрада – розумівся як злочин проти особи володаря, його символічної влади й володіння. До таких дій, скажімо, належав і виїзд за кордон без спеціального дозволу. Суд у питаннях зради належав цареві, а кара цілком залежала від його волі. Під підозрою, що прирівнювалася до доведеного злочину, могли потрапити родичі, близькі, колеги по службі чи знайомі обвинувачених. У маніфесті про опалу канцлера **Олексія Бестужева** 1758 року повідомлялося, що імператриця підзвітна лише Богові, а факт покарання засвідчує вину засудженого.

Образа словом «государя» сприймалася як тяжка ураза для його честі, що могла каратися смертю. Під «непристойними словами» розумілися персональні образи царя, членів його родини, придворних і всього, пов'язаного з центральною владою та державними інституціями. Власне під цю категорію потрапляли будь-які слова, де був бодай натяк на несхвалення намірів і дій царя. Під забороною потрапляли розмови про монарха, його життя, згадки минулих царів чи міркування про їхнє володарювання. Список таких потенційних образ довгий та ситуативний, і включав, зокрема, невідповідне поведіння з царським зображенням, а чи відмову пити за здоров'я государя на приватних бенкетах.

Росія XVIII століття зі всеохопною атмосферою пошуків зрадників нагадувала пекло. Донос стає звичною справою, що охоплює все суспільство: діти доносять на батьків, дружини на чоловіків, чоловіки на дружин, селяни на панів, сусіди на сусідів, друзі на друзів (додам, що в Речі Посполитій слугам і підданим заборонялося свідчити

за пана чи проти нього). Донощики були скрізь, а оголошення злочинцями тих, хто не хотів доносити, творили страшну атмосферу загального страху. Не донести – означало потрапити в зону ризику, адже хтось інший міг засигналізувати про недостатню пильність такої особи. Серед донощиків вистачало й тих, хто сприймав свої дії як служіння цареві та порятунок Вітчизни від ворогів. Урешті траплялися випадки самообмов, спровоковані атмосферою страху й залякування. Один із таких «донощиків» твердив, що в стані сп'яніння винуватець подумки ляв імператрицю *Єлизавету Петрівну*. Карою за це для нього послужило биття батогами і каторга. Згідно з указом Синоду від 1722 року священники мали повідомляти владі інформацію, отриману на сповіді.

Арешт здійснювався без попереднього повідомлення, аби потенційний «злочинець» (який часто й не підозрював про свою вину) не міг unikнути затримання. Водночас під арешт потрапляв і донощик. Перевіркою правдивості доносу для обох сторін були тортури, однак першим до рук ката потрапляв донощик. Способи вибити потрібне були «найвитонченіші» – найпоширеніші дуба й батіг (яким розсікали тіло до кісток), вогонь, «іспанський чобіт», тортури водою, биття по п'ятах або забивання під нігті гострих предметів. У політичних справах винятків не було – на тортури брали й простолюдинів, і дворян, і осіб високого рангу, й жінок. Зайве говорити, що за цих умов

не було місця для незалежного змагального судочинства. Тож недаремно в російській історіографії XIX ст. судочинство Речі Посполитої описувалося як всуціль анархічне і недієздатне.

Культуру українців, сформовану республіканськими цінностями Речі Посполитої, не вдалося зламати ані Російській імперії, ані її спадкоємцеві Радянському Союзу. Ця культура дивом порятувала своїх носіїв, що вижили після «дисциплінування» Голодомором і ГУЛАГом, після ідеологічних зусиль тоталітарної держави, кинутих на творення спільноти «радянський народ». Росіяни до свого історичного досвіду несвободи додали досвід імперського поневолення Інших, представивши насильство – табори, депортації, голод, фізичне винищення – засобом їхнього цивілізаційного поступу.

Розлам культур, про який писав *Михайло Грушевський* в 1918 році, перетворився за часів незалежності України на прірву. Нинішня війна стала страшним випробуванням для українців, які, хай і повільно, але виконували завдання, незавершене в минулому. Імперія насильства та несвободи, натомість, пробує здійснити останню спробу втримати Україну в своєму тілі, хай навіть ціною знищення всієї української нації. Важливий пункт цього есхатологічного протистояння – нова українська історія, вільна від диктату імперії. ■

Національний літературно-меморіальний музей Григорія Сковороди в Сковородинівці (Харківська обл.), зруйнований прицільним ракетним ударом російських військ 7 травня 2022 р.

Джерело: t.me/synergubov